

God en het kwaad in de Bijbel

M.J. Paul

M.J. Paul, G. van den Brink, J.C. Bette (red.), Bijbelcommentaar Hosea – Maleachi, Studiebijbel Oude Testament, deel 12. Doorn: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2015. Excurs 1, pagina's 801-810.

Inleiding

Wanneer mensen te maken hebben met rampen en leed, komt al gauw de vraag naar boven in welke mate God hierbij betrokken is. Wil Hij deze negatieve zaken, of bewerkt Hij slechts het goede? Als God liefde is, kan Hij dan betrokken zijn bij zaken die wij liever aan de duivel toeschrijven? In Am.3:6 wordt de retorische vraag gesteld: 'Komt er kwaad in de stad voor zonder dat de HERE dat doet?' Het woord 'kwaad' heeft echter diverse betekenissen in het Oude Testament. Het is van belang onderscheid te maken tussen 1) het morele kwaad, in de zin van verkeerd gedrag en zonde, 2) rampen en onheil in de wereld die mensen als 'kwaad' kunnen ervaren, en 3) straffen die mensen ontvangen op grond van verkeerd gedrag. In dit artikel komen enkele Bijbels-theologische achtergronden van deze zaken aan de orde.¹

De indeling van dit artikel is:

1. Genesis
2. Verbondszegen en verbondsvervloeking
3. Het boek Job en de satan
4. De Psalmen
5. Spreuken en Prediker
6. De profeten
7. Daniël
8. Het Nieuwe Testament
9. Enige filosofische en dogmatische aspecten
10. Conclusies.

1. Genesis

De schepping ontvangt in het eerste hoofdstuk van het boek Genesis zes keer de beoordeling 'goed' en daarna de afsluitende waardering 'zeer goed' (Gen.1:31). De mens krijgt een speciale tuin om te wonen en daarin staat een boom die de naam draagt 'boom van de kennis van goed en kwaad'. Het laatste woord in deze aanduiding heeft betrekking op het morele kwaad. Als de mens van deze boom eet, zal hij sterven. Wanneer Adam en Eva dit daadwerkelijk doen, moeten zij het paradijs verlaten en ervaren zij allerlei negatieve gevolgen, zoals pijn, moeiten en sterven. God bewerkt deze gevolgen, terwijl de verkeerde daad ('het kwaad') door mensen is gedaan. God heeft gewaarschuwd en aangewezen hoe deze negatieve gevolgen vermeden konden worden, maar toen dat vergeefs bleek, heeft Hij de negatieve consequenties voltrokken.

In Gen.6 blijkt dat de slechtheid van de mensen groot was en dat hun overwegingen elke dag alleen maar slecht waren (vs.5). Het gevolg is zelfs dat de HERE berouw kreeg dat Hij de mens gemaakt had, het bedroefde Hem (vs.6). Dit resulteert in een algehele vernietiging van de mensheid, met uitzondering van Noach en zijn gezin. De grote vloed die optrad, kan als een van de grootste rampen uit de geschiedenis beschouwd worden. Na deze vernietiging

¹ In de loop der eeuwen zijn veel filosofische, dogmatische en pastorale verhandelingen over dit onderwerp geschreven. Hier ligt de nadruk op de inventarisatie van de Bijbelgedeelten. Zie verder de uitleg van deze teksten voor een toelichting.

krijgt Noach een vergelijkbare positie als Adam, als stamvader van de nieuwe mensheid (9:1-17).

Hier is God de bewerker van een natuurramp met zeer veel slachtoffers, maar komen er ook beloften over de afwisseling van seizoenen en de toezegging dat een dergelijke overstroming zich niet zal herhalen. De redding van Noach heeft met zijn geloof en levenswandel te maken. 'Noach was een rechtvaardig, oprecht man onder zijn tijdgenoten. Noach wandelde met God' (6:9). Hij vond genade in de ogen van de HERE (6:8). Blijkbaar is het mogelijk uitgezonderd te worden van de rampen die God op aarde brengt.

De HERE is de 'rechter van de ganse aarde' en vergeldt mensen op rechtvaardige wijze, wat inhoudt dat Hij onderscheid maakt tussen schuldigen en onschuldigen (Gen.18:25). Na bedreven onrecht kan Hij de schuldigen doden en ook steden als Sodom en Gomorra wegvagen (Gen.18-19). Zijn daden zijn niet willekeurig, maar overeenkomstig de norm van gerechtigheid.

2. Verbondszegen en verbondsvervloeking

Het volk Israël belooft in het verbond aan de Sinai trouw en gehoorzaamheid aan Gods bepalingen. Evenals in de toenmalige internationale verdragen worden in het verbond positieve en negatieve gevolgen genoemd, afhankelijk van gehoorzaamheid en ongehoorzaamheid (Lev.26). Later, in de velden van Moab, spreekt Mozes het volk toe met aansporingen en vermaningen. Ook daar klinken zegeningen en vervloeking, die afhangen van de daden van het volk (Deut.27-28).

Bij de positieve gevolgen behoren regen voor het land, opbrengst van akkers, vrede en veiligheid (Lev.26:3-13; Deut.28:1-14). Bij de negatieve gevolgen horen allerlei ziekten, honger, overheersing door vijanden, sterven door hongersnood, verwoestingen van het land en de woonplaatsen, ballingschap en wegwijnen (Lev.26:14-39; Deut.28:15-68). God is hier de bewerker van allerlei onheil, maar dan wel als straf voor begane zonden, net als bij de zondvloed. De HERE is de heilige God, die ook wil dat mensen heilig leven (Lev.19:2). De bedoeling is dat het volk het goede doet: 'Zie, ik heb u heden het leven en het goede voorgehouden, maar ook de dood en het kwade' (Deut.30:15).

Overigens geeft het boek Deuteronomium meer motieven voor Gods handelen dan alleen straf of beloning. Een pedagogisch aspect komt naar voren in de beschrijving van de woestijnreis: 'Hij verootmoedigde u, Hij liet u hongerlijden en Hij liet u het manna eten... Weet dan in uw hart dat de HERE, uw God, u gehoorzaamheid bijbrengt zoals een man zijn zoon gehoorzaamheid bijbrengt' (8:2-5; vgl. vs.15-16).

De gebeurtenissen in Egypte en de woestijntijd laten zien dat er niet altijd een direct verband is tussen daad en vergelding, maar dat God ook reageert op hulpgeroep, gebed en verootmoediging: 'Ik heb duidelijk de onderdrukking van mijn volk, dat in Egypte is, gezien en hun geschreeuw om hulp vanwege hun slavendrijvers gehoord' (Ex.3:7-9). In het bijzonder kan het gebed van Mozes om vergeving en genade genoemd worden nadat het volk met een gouden kalf Gods toorn heeft opgeroepen (Ex.32-34). In dat verband klinkt de belijdenis 'HERE, HERE, God, barmhartig en genadig, geduldig en rijk aan goedertierenheid en trouw, ... die ongerechtigheid en zonde vergeeft, maar die de schuldige zeker niet voor onschuldig houdt' (34:6-7).

De spanning tussen straf en vergeving komt ook naar voren in de offerwetgeving, waar de mogelijkheid van verzoening aanwezig is (o.a. Lev.16). Op grond van bekering (belijdenis van schuld en nieuwe gehoorzaamheid) kan een straf beëindigd worden, zoals ook blijkt in Lev.26:40-45 en Deut.30:1-10. Daarna volgt een periode van herstel.

God handelt niet willekeurig, maar overeenkomstig duidelijke richtlijnen die Hij vooraf aan mensen bekend heeft gemaakt. Daarin komen zijn rechtvaardigheid en betrouwbaarheid naar voren.

3. Het boek Job en de satan

3.1 Job en zijn vrienden

De vrienden van Job zitten vast in een schema van oorzaak en gevolg, waarbij de rampspoed van Job verklaard moet worden uit zijn zonden als oorzaak. De lezer heeft echter een ander perspectief, omdat hij weet heeft van het gesprek tussen God en satan en daarom de dialogen van het begin af aan kan beoordelen. Job meent dat de rampen door God gestuurd zijn. ‘Zouden wij het goede van God ontvangen en zouden we het kwade niet ontvangen?’ (Job 2:10).² Ook gaat hij mee in het schema van oorzaak en gevolg van zijn vrienden en de consequentie daarvan is dat hij op den duur God aanklaagt (Job 9 en 23).

Aan het eind van het boek is de ontmoeting met God voor Job de beslissende gebeurtenis, die hem tot inzicht voert (42:1-6). Job hoort niets over de grond van zijn lijden, zijn onschuld wordt niet bevestigd, en ook beantwoordt God niet de vraag naar de geldigheid van de samenhang tussen menselijk handelen en lijden. Die samenhang tussen doen en ervaren, tussen leven en lot is er wel, maar maakt slechts een klein deel uit van het goddelijke systeem van een rechtvaardige wereldordering, die in zijn totaliteit veel complexer is en voor de mens niet te doorzien.

De problemen ontstaan als die samenhang een ijzeren wet wordt, waaraan alles afgemeten kan worden. Het Oude Testament kent zowel de samenhang tussen rechtvaardigheid en zegen, als de mogelijkheid dat onschuldigen lijden (Ps.49; 73; 88; Jer.12). In dat laatste geval is het lijden geen straf. Het slot van het boek Job is een getuigenis dat mensen op Gods gerechtigheid mogen vertrouwen, ondanks hun gebrekkige inzicht in zijn regering.

3.2 De satan

In de raamver telling is satan de veroorzaker van het leed, waarbij God toestemming gegeven heeft. Er is over deze ‘tegenstander’ niet veel bekend, maar duidelijk is wel dat hij meer is dan een aanklager, omdat hij actief ingrijpt door middel van rampen.³ Andere teksten geven ook slechts algemene aanduidingen. Wie zit er achter de slang die in Gen.3 spreekt? De satan verleidt David tot een volkstelling (1Kr.21:1). Blijkbaar is er een tegenstander die ook verantwoordelijk is voor allerlei leed op aarde, terwijl mensen dat soms ten onrechte aan God toeschrijven. Het Oude Testament blijft hier heel terughoudend, terwijl het Nieuwe melding maakt van engelen die zondigden en hun oorsprong ontrouw werden (2Pet.2:4; Jud.:6).

4. De Psalmen

De bovenstaande aspecten van de boodschap van het Oude Testament komen ook in de Psalmen naar voren. In Ps.1 wordt het onderscheid tussen de rechtvaardige en goddeloze getekend, en de HERE zegent en straft. Gods grote macht blijkt in de aanstelling van zijn gezalfde als koning over Sion. De vijanden die zich durven verzetten, zullen zwaar gestraft worden (Ps.2). Met deze vaste overtuiging opent het Psalmboek. Toch blijkt verderop dat de werkelijkheid niet altijd zo eenduidig is. Ps.3 beschrijft David op de vlucht voor Absalom. En de derde Psalmbundel eindigt met de vele vragen van Ps.89. Vlak daarna staan psalmen waarin Gods koningschap bezongen wordt (Ps.93-99). Ondanks alle vragen die er zijn, regeert Hij!

² Vgl. de uitspraak in Sir.11:14 ‘Het goede en het kwade, leven en dood, armoede en rijkdom komen van de Heer’.

³ Voor mogelijke invloed op Elifaz in Job 4:12-21, zie uitleg.

David en andere dichters ervaren de macht van het kwaad en het onrecht. Zij bidden om vergelding van het aangedane onrecht en om het wegnemen van onverdiend lijden. Daarbij gaan zij uit van de overtuiging dat er een principiële rechtsorde van God is. Maar deze God en zijn rechtsorde zijn vaak aan het oog onttrokken. De HERE is echter rechtvaardig, en bijgevolg is het slechts een kwestie van tijd voor Hij weer zichtbaar wordt voor de rechtvaardigen. Een voorbeeld hiervan vormt Ps.11, waarin de psalmist klaagt dat de fundamenteën of grondslagen ontwricht zijn. Wat richt een rechtvaardige dan nog uit? God gaat echter ingrijpen, want Hij is rechtvaardig en heeft gerechtigheid lief; daarom zullen de rechtvaardigen Hem aanschouwen als Hij tussenbeide komt. In Ps.82 worden de ‘goden’ aangesproken, omdat zij onrecht doen. Het grote voorbeeld van een koning die gerechtigheid uitoefent, staat beschreven in Ps.72. Die gerechtigheid betekent dat de koning de arme en de ellendige redt, maar de onderdrukker verbrijzelt (vs.1-4). Die redding komt ook tot uiting in de oordelen die de vijanden en de goddelozen ondergaan.⁴

Ps.88 staat bekend als een aangrijpende klacht. Heman roept het uit: ‘U hebt mij in de diepste kuil gelegd, in duistere plaatsen, in diepten. Uw grimmigheid rust zwaar op mij. U hebt mij neergedrukt door al uw golven’ (vs.7-8). Voor ons kan het lijken dat de dichter meent dat al het leed bij God vandaan komt. Toch ligt het genuanceerder, want de bidder spreekt nog tot deze God. Het meest verbazingwekkend is de aanhef: ‘HERE, God van mijn heil’ (vs.2). De dichter heeft geen theorie over het kwaad. De uitspraken over Gods ‘vijandige’ gedrag worden in een smeekgebed bij Hem gebracht. Want wat God heeft veroorzaakt, kan Hij ook opheffen. Al het onheil, wie dat ook veroorzaakt heeft, ligt in het bereik van zijn macht. Het gebed is vol lijden en hartstocht en bevat geen theorie van het kwaad en het lijden in deze wereld.⁵

Het is typerend dat de Psalmen niet slechts ons verstand aanspreken, maar ook onze emoties. Deze liederen stimuleren onze verbeelding en beïnvloeden onze wil. Meer dan eens wijzigen de gevoelens in de loop van de psalm en is er een verandering van droefheid naar blijdschap of van vrees naar vertrouwen te bespeuren. Het kwaad krijgt een plek en het vertrouwen in God wordt geoefend. De dichter van Ps.42 merkt dat zijn ziel zich in hem neerbuigt door droefheid. Hij wordt aangevochten door de bespottende God niet ingrijpt (vs.4), maar hij spreekt zichzelf toe om zijn hoop op God te stellen en hij vertrouwt erop dat deze God hem zal verlossen. God ontfermt zich op het gebed en wendt het onheil af (Ps.27; 116). Asaf beschrijft zijn jaloersheid als hij de voorspoed van de goddelozen ziet, terwijl hij zelf gekweld wordt. Gods vergelding troost hem: ‘U zet hen op gladde plaatsen, U doet hen in verwoesting vallen’ (Ps.73:18; vgl. vs.27). Te midden van alle problemen belijdt David dat hij geen kwaad vreest, want de HERE is met hem (Ps.23:4).

Lang niet alles valt te verklaren. In de raadsels van het leven wijzen de psalmen vooral de manier aan waarop gelovigen met hun God mogen spreken in plaats van slechts over Hem.

5. *Spreuken en Prediker*

In het boek Job verschaft God recht aan het eind van diens geschiedenis. Lang niet altijd krijgen de vromen en goddelozen vergelding naar hun daden in dit leven. Toch vraagt de goddelijke morele orde om recht. Wat hebben de wijsheidsboeken Spreuken en Prediker daarin te zeggen?

5.1 Spreuken

⁴ Vgl. *SBOT* 7, Excurs 3, ‘Rechtvaardigen’ en Excurs 6, ‘Vijanden’, par. 4-6.

⁵ Vgl. Berger, 120-121.

In de wijsheidsliteratuur komt naar voren dat de HERE zich verbindt met het leven van een mens die Gods weg gaat en met Hem leeft. Zo iemand ontvangt Gods zegen (Spr.2:7-8), terwijl zondaren die moeten ontberen en zelfs straf ontvangen. ‘De vloek van de HERE is in het huis van de goddelozen, maar de woning van de rechtvaardigen zegent Hij’ (3:33). ‘Wie zich over de arme ontfermt, leent aan de HERE; Hij zal hem zijn weldaad vergelden’ (19:17). Maar ook de andere kant is waar: ‘De weerspannige zoekt slechts het kwade, maar tegen hem zal een onbarmhartige bode worden gezonden’ (17:11).

Dat de wijzen van Israël deze samenhang naar voren brengen, hoewel de praktijk soms anders is, heeft te maken met hun fundamentele geloof in God, in de overtuiging dat Hij beloont en straft.

Loon en straf zijn meermalen waarneembaar in dit leven. ‘Wie het gebod bewaart, bewaart zijn leven; maar wie niet let op zijn wandel, zal sterven’ (19:16). ‘Want de oprechten zullen het land bewonen, en de vromen zullen daarin overblijven, maar de goddelozen zullen uit het land worden uitgeroeid en de trouwelozen zullen eruit worden weggerukt’ (2:21-22).

Tevens zijn er aanwijzingen dat het gericht van God ook de dood zelf en de bestemming daarna betreft. ‘Maar de rechtvaardige vindt zelfs in zijn dood een schuilplaats’ (14:32).

‘Dodenrijk (*sjeool*) en verderf liggen open voor de HERE’ (15:11).

In het boek Spreuken wordt er ‘leven’ beloofd voor de rechtvaardigen: daarmee wordt niet zozeer het natuurlijke leven bedoeld als wel het overvloedige leven in relatie met God, een leven dat niet beëindigd wordt door het graf. De goddelozen behoren tot de (lichamelijk) levenden op aarde, maar ze worden nooit beschreven als levend in de sfeer van licht en leven.

Ze bevinden zich in de sfeer van duisternis en dood, omdat ze geen relatie hebben met de levende God (2:22; 1:26-32).⁶ Dat lichamelijke leven eindigt met een tragische, definitieve afloop, die niet noodzakelijk voortijdig is (11:7; 16:4-5; 24:19-20). Het overvloedige leven voor de rechtvaardigen houdt niet op bij het sterven (12:28; 14:32; 15:24; 23:17-18).

Het boek Spreuken impliceert een leven na de dood en komt in dat aspect overeen met de Egyptische wijsheid.

5.2 Prediker

De wijsheidsliteratuur geeft adviezen hoe mensen zich moeten gedragen in dit leven. Daarbij zijn de observaties van de wijzen van belang: zij zien in de praktijk welke wetmatigheden en verbanden er zijn. In hun waarnemingen ‘onder de zon’ zijn er beperkingen, want de mens kan het werk van God niet van het begin tot het einde doorgronden (Pr.3:11). Lang niet altijd is er onderscheid tussen wat een rechtvaardige en een goddeloze overkomt (9:2). Prediker noemt dit zelfs ‘een kwaad’ (9:3). Het is schrijnend dat er soms rechtvaardigen zijn die het vergaat naar het werk van de goddelozen, en dat er goddelozen zijn die het vergaat naar het werk van de rechtvaardigen (8:14). Blijkbaar zijn er geen monocausale verbanden te zien (8:17). Ook de dood treft alle mensen (9:1-3). Hieruit is wel opgemaakt dat Prediker ontkent dat er sprake is van goddelijke vergelding. Deze conclusie is echter niet terecht.

Het gericht van God wordt soms tijdens dit leven voltrokken (vgl. 7:17), maar kan ook na de dood plaatsvinden (3:17; 11:9; 12:14). Lang niet altijd vindt de vergelding in dit leven plaats (vgl. 8:10-11). In 3:21 en 12:7 staat dat de levensgeest van de mens na de dood terugkeert tot God (al is dat niet waarneembaar).⁷ Dit suggereert dat de dood niet het einde is. Elk mens zal op den duur rekenschap moeten afleggen van alle daden, ook de verborgen daden, hetzij goed, hetzij kwaad (12:14). Deze zekerheid vormt het antwoord op de eerdere klachten op basis van

⁶ Vgl. ook *SBOT* 6, Excurs 8, ‘Leven na de dood’, par. 4.6.

⁷ Zie de uitleg van Pr.3:21. Het gaat daar niet over algehele twijfel, zoals diverse Bijbelvertalingen weergeven.

de waarnemingen: toch zal God uiteindelijk rechtspreken.⁸ Het kwaad heeft niet het laatste woord.

6. De profeten

Bij de profeten is er vaak sprake van een direct verband tussen zonde en straf/vergelding, zowel ten aanzien van Israël als ten aanzien van de volken. Dit heeft te maken met hun boodschap, waarin zij de gebeurtenissen geestelijk duiden, terwijl het volk die als ‘toevallig’ kan opvatten.

Terwijl de wijsheidsliteratuur (zie par. 5) veel gewone observaties bevat, waarbij de betekenis van de gebeurtenissen lang niet altijd duidelijk is, en het onderscheid tussen rechtvaardigen en goddelozen niet steeds goed te zien is, geven de profeten concrete inzichten in Gods regering. Zij maken bekend wat goed en fout is in specifieke omstandigheden. Zij geven ook aan wat de geestelijke achtergronden zijn van het wereldgebeuren en van voor- en tegenspoed in Israël. De profeten spreken vaak over Gods grote macht, ook in het besturen van het lot van de volken. Bij Jesaja valt te lezen: ‘Ik ben de HERE, en er is geen ander. Ik formeer het licht en schep de duisternis, Ik maak de vrede en schep het onheil; Ik, de HERE, doe al deze dingen’ (Jes.45:6b-7).⁹ Een dergelijke uitspraak komt ook al in Deuteronomium voor: ‘Zie nu in dat Ik, Ik ben, er is geen God naast Mij. Ik dood en Ik maak levend, Ik verwond en Ik genees en er is niemand die uit mijn hand redt’ (Deut.32:39).¹⁰ Ook Jeremia noemt een breed spectrum van Gods daden: ‘Dan zal het gebeuren, dat Ik ten aanzien van hen zal waken om te bouwen en te planten, zoals Ik ten aanzien van hen gewaakt heb om weg te rukken en af te breken, om omver te halen en te vernielen, en hun kwaad aan te doen, spreekt de HERE’ (Jer.31:28). In het boek Jeremia staan aankondigingen van het gebruik van ‘het zwaard, de honger en de pest’ om allerlei volken te straffen (Jer.24:10; 27:8; 29:17; 32:24,36; 42:17; 44:13). In het boek Ezechiël worden in een vergelijkbare context honger, wilde dieren, het zwaard en de pest genoemd (Eze.14:12-23).

In Klaagl.3:38 staat de retorische vraag: ‘Komt niet uit de mond van de Allerhoogste het kwade en het goede?’ Haggai verklaart dat de mislukte oogst Gods straf is en bedoeld is als aansporing om het goede te doen (Hag.1:9-11; 2:16-17[V17-18]). Bij de profeet Hosea staan strafmaatregelen, maar ook het leiden naar de woestijn en naar Israëls hart spreken, in dienst van het herstel van de relatie.

Diverse profeten, zoals Joël en Sefanja, spreken over de ‘Dag des HEREN’, waarop God ingrijpt en de goddelozen straft.¹¹ Aan het begin van dit artikel werd reeds Am.3:6 geciteerd: ‘Komt er kwaad in de stad voor zonder dat de HERE dat doet?’¹²

Deze teksten maken duidelijk dat God niets van doen wil hebben met het morele kwaad, de zonde. Hij beoefent recht en gerechtigheid en straft daarom. Dit gebeurt door allerlei rampen en leed. Steeds is duidelijk dat mensen en volken door hun eigen gedrag die gebeurtenissen over zich afroepen.

De tekst in Amos betekent niet dat alle rampen in een stad direct door God veroorzaakt zijn, maar de profeet geeft aan dat de HERE in het kader van het aangekondigde oordeel over de verkeerde daden (zie 3:2) straffend ingrijpt. Daarom mogen de hoorders de negatieve

⁸ Het algemene geloof in het voortbestaan na de dood, met een positieve of negatieve vergelding, moet wel onderscheiden worden van het geloof in de lichamelijke opstanding van de doden, zoals in Dan.12:2 verwoord. Zie verder *SBOT* 8, Excurs 1, ‘Geweld en vergelding’ en Excurs 7, ‘Vergelding van gedrag’.

⁹ K. Berger, 122-123 meent dat ‘scheppen’ hier de betekenis heeft ‘een plaats toewijzen’ en niet ‘iets maken wat er daarvoor niet was’. Het is volgens hem nodig onderscheid te maken tussen het veroorzaken in de zin van oorzaak en gevolg enerzijds en het toekennen van een functie anderzijds. Alleen in de laatste betekenis heeft God het kwaad geschapen.

¹⁰ Vgl. ook 1Sam.2:6-10 en Jes.31:2.

¹¹ Vgl. Excurs 2, ‘Dag des HEREN’.

¹² Zie de uitleg van Am.3:6 voor een eventuele andere vertaling.

gebeurtenissen niet zomaar als ‘toeval’ beschouwen. Het onheil dat het volk overkomt, is het werk van de HERE zelf (zie 4:6-11).

7. Daniël

In de eerste helft van het boek Daniël ontvangen Daniël en zijn drie vrienden wonderlijke uitreddingen. Het vuur van de oven en de verscheurende leeuwen doen hun geen kwaad (Dan.3 en 6). De visioenen die over de toekomst gaan, vertellen echter dat er wrede rijken zullen komen. In hoofdstuk 8 is sprake van een koning die de tempel in Jeruzalem ontheiligt en machtigen te gronde richt, en dat geldt ook het volk van de heiligen, het trouwe deel van Israël. Hij zal zelfs opstaan tegen de Vorst der vorsten, God zelf, totdat die macht afgebroken wordt (8:11,24-25). In het volgende hoofdstuk blijkt dat zelfs de Gezalfde, de Messias, uitgeroeid wordt (9:26). Dan.11 beschrijft een koning die het volk van God aantast. De ‘verstandigen’ van dat volk betalen een hoge prijs: ze zullen ‘struikelen’ door het zwaard en de vlam, door gevangenschap en beroving. Anders dan de vrienden in de oven en Daniël in de leeuwenkuil worden zij niet gered. Velen die trouw blijven aan Gods verbond zullen dat met de dood moeten bekopen (11:32-33). In de geschiedenis zien wij dit gerealiseerd in de tijd van Antiochus IV Epifanes en de wreedheden die in de boeken Makkabeeën beschreven staan. Hoeveel nood er ook is, op den duur zal Michaël opstaan en Daniëls volksgenoten bijstaan. Daarna volgt een beschrijving van de opstanding, waaruit duidelijk wordt dat er een vergelding na de dood is (12:1-3).

Soms grijpt God direct in, andere keren niet (vgl. 3:16-18). De reden is ons lang niet altijd bekend, maar het boek maakt wel duidelijk dat God regeert en het kwaad uiteindelijk een halt toeroept.

De notie van onschuldig lijden en sterven als martelaren komt hier sterker naar voren dan in eerdere Bijbelboeken het geval is.¹³ Mede op grond van zulke noties is in het Joodse denken het sterke besef aanwezig dat lijden niet alleen een disciplinaire component kan hebben, maar dat er ook een lijden als rechtvaardige is. Het zijn vaak de meest vrome en getrouwe Joden die het zwaarst geleden hebben.¹⁴

8. Het Nieuwe Testament

8.1 God is goed en rechtvaardig

Het Nieuwe Testament bevestigt dat God slechts ‘goed’ is (Mar.10:18). De volgelingen van Jezus worden opgeroepen het goede te doen in plaats van het kwade (1Pet.3:17; 3Joh.1:11). De vergelding van gedrag komt vaak naar voren: de gelovigen zullen heerlijkheid ontvangen, de goddelozen zullen gestraft worden. Dezelfde God die aangeduid wordt met het woord ‘liefde’ (1Joh.4:16), is ook ‘een verterend vuur’ (Heb.12:29; vgl. Deut.4:24).

De beschrijving van de toorn van God en zijn vergelding is intenser en radicaler dan in het Oude Testament, omdat de straf zelfs eeuwig kan zijn (Mat.25:41; Mar.9:43-48; Op.21:8).

Het boek Openbaring laat zien dat God met behulp van zijn engelen allerlei rampen op aarde bewerkt. Dat kan de vraag oproepen waarom de goede God dit doet. Het antwoord ligt in de zondigheid van de mens en de versterking van Gods orde op aarde. Er is ook onverklaarbaar lijden op weg naar het Koninkrijk van God en er is de activiteit van de duivel en zijn handlangers (Op.12 en 20). De martelaren vragen zich af hoe lang de vergelding nog wacht (6:10-11). De huidige situatie kent lijden, en de schepping ziet met reikhalzend verlangen uit

¹³ Er zijn meer voorbeelden, zoals Abel in Gen.4. Ps.44:23 klaagt: ‘Om U worden wij de hele dag gedood; wij worden beschouwd als slachtoffers’, waarna de roep klinkt dat de Here ontwakend zal. Zie ook het slot van par. 3.1.

¹⁴ Vgl. de collectieve uitleg van Jes.53 in *SBOT* 9, Excurs 6, ‘De Knecht’, par. 4 en 5. Zie ook *SBOT* 6, Inl. art. ‘Job door de eeuwen heen’, par. 5.1 en 5.3.b. Vgl. ook Kinzer, 229.

naar de toekomst, naar het openbaar worden van Gods kinderen. De huidige schepping is aan de zinloosheid onderworpen, maar in de toekomst wordt zij bevrijd (Rom.8:18-22). In het verleden is er iets grondig verkeerd gegaan, waarmee bedoeld wordt op de gebeurtenissen in Gen.3.

De apostel Petrus beschrijft dat de aarde voor het vuur bewaard wordt tot de dag van het oordeel en van het verderf van de goddeloze mensen. Door het vuuroordeel heen komen er nieuwe hemelen en een nieuwe aarde waar gerechtigheid woont (2Pet.3:7,12-13; vgl. Op.21:1-8).

Gods houding van goedheid en liefde enerzijds en als rechter anderzijds komt in het bijzonder naar voren in de zending van zijn Zoon Jezus Christus. Door lijden, sterven en opstanding van Jezus is er genade voor zondaren, en de mogelijkheid gerechtvaardigd te worden. Paulus maakt de vergelijking met Adam: 'Zoals door de ongehoorzaamheid van de ene mens velen als zondaars aangemerkt worden, zo zullen ook door de gehoorzaamheid van de Ene velen als rechtvaardig aangemerkt worden (Rom.5:19). God neemt het kwade zo serieus dat Hij zijn Zoon gaf, opdat zij die in Jezus geloven niet voor eeuwig gestraft worden, maar behouden worden. Vanwege Gods rechtvaardigheid worden zondaren niet 'zomaar' vrijgesproken, maar was het nodig dat Jezus het lijden onderging.

8.2 Lijden in de navolging en als loutering

Het Nieuwe Testament maakt duidelijk dat christenen kunnen lijden, vooral om Christus' wil. Het kruis opnemen is niet zozeer allerlei rampen en leed accepteren, maar aanvaarden dat de navolging van Jezus Christus lijden met zich meebrengt (1Pet.4:12-19). De Brief aan de Hebreëën spoort de lezers aan tot volharden, ook in omstandigheden waarin God bestraffing stuurt, zoals in de opvoeding van kinderen nodig is (Heb.12:5-11). Moeilijke omstandigheden worden elders een beproeving genoemd die volharding teweegbrengt (Jak.1:3).

Uit de brieven aan de zeven gemeenten in Klein-Azië blijkt dat God ook negatieve zaken stuurt of daarmee dreigt, met de bedoeling dat er bekering komt (Op.2:5,16,21-24; 3:19).¹⁵

Toch is er niet altijd een verband tussen ervaren rampen en zonde. Toen een toren in Siloam omviel en daarbij achttien mensen de dood vonden, ontbrak een relatie met hun persoonlijke schuld (Luc.13:4). Bij een blindgeboren persoon was er geen sprake van een speciale zonde van hem of zijn ouders (Joh.9:1-3).

8.3 Ondoorgrondelijkheid van Gods wegen voor de mens

Vanwege Gods grootheid is het (net als bij Job) onmogelijk voor mensen om alles hier en nu te doorgronden. Wij kunnen niet achter de schermen kijken. Paulus verklaart: 'Nu ken ik ten dele, maar dan zal ik kennen, zoals ik zelf gekend ben' (1Kor.13:12). In de toekomst zal meer duidelijk worden. In het boek Openbaring staat een beschrijving van 'de zielen van hen die geslacht waren omwille van het Woord van God'. Zij zien uit naar de toekomst en roepen het uit: 'Tot hoelang, heilige en waarachtige Heerser, oordeelt en wreekt U ons bloed niet aan hen die op de aarde wonen?' (Op.6:9-10).

Veel omstandigheden zijn voor ons raadselachtig. Wij begrijpen lang niet alles en ook Gods handelen is meermalen ondoorgrondelijk.

9. *Enige filosofische en dogmatische aspecten*

9.1 Augustinus

¹⁵ Vgl. ook 1Kor.11:29-31 over de gevolgen van het onwaardig eten van het Avondmaal en Jak.5:14-15 voor een mogelijke samenhang tussen ziekte en zonde.

De kerkvader Augustinus heeft in zijn jeugd geworsteld met de vraag waar het kwaad vandaan kwam. Mede om die reden heeft hij zich toen een tijdlang aangesloten bij het Manicheïsme, een stroming die een dualistisch onderscheid maakte tussen de macht van het kwade en de goede God.¹⁶

Op den duur heeft Augustinus zich van dit denken losgemaakt en het in publicaties ook bestreden. Zijn geschriften hebben grote invloed gehad op de manier waarop in de kerkgeschiedenis omgegaan is met de relatie tussen God en het kwaad. Dit betreft meer de oorsprong van het kwaad als zodanig dan Gods actieve betrokkenheid bij rampen.

9.2 Polytheïsme en het monotheïsme

In het boek Job gaan alle sprekers uit van dezelfde God, maar toch blijkt er een belangrijke tegenspeler te zijn die de rampen veroorzaakt heeft. In de godsdienstgeschiedenis is het gebruikelijk om onderscheid te maken tussen polytheïsme en monotheïsme. Terwijl in de voorstelling van Israëls buurvolken allerlei goden elkaar bestrijden, kent Israël slechts één God. Dit maakt het probleem van Gods handelen in rampen en leed moeilijker dan bij het polytheïsme, want daar kunnen ‘goed’ en ‘kwaad’ verdeeld worden over diverse goden. Daar staat echter tegenover dat bij de volken geen van de goden almachtig is en de mensen veelal overgeleverd zijn aan allerlei willekeurige beslissingen van de goden. Het Oude Testament gaat echter ook uit van tegenkrachten die zelfs ‘goden’ genoemd kunnen worden (bijv. Ps.82) en daarin schiet de term ‘monotheïsme’ tekort. De slang in het paradijs en de goden, engelmachten die aangesteld zijn om de volken te besturen, zijn geschapen wezens en daarmee minder machtig dan God zelf. De Bijbel is daarmee niet strikt monistisch en ook niet strikt dualistisch.¹⁷ Het morele kwaad komt niet bij God vandaan (het monisme) en ook zijn er geen twee gelijkwaardige tegengestelde krachten van goed en kwaad (het dualisme).

9.3 Trilemma van het kwaad

In moderne discussies over het kwaad duikt vaak ‘het trilemma van het kwaad’ op. Dat trilemma bestaat uit een drietal stellingen die volgens de atheïstische kritiek onmogelijk alle drie tegelijk waar kunnen zijn. Wie eerlijk is, zou minstens één van de drie claims moeten opgeven. Het gaat daarbij om de volgende drie uitspraken:

- 1) God is almachtig
- 2) God is volmaakt goed (en liefdevol)
- 3) Er is kwaad in de wereld.¹⁸

De eerste stelling wordt volop verdedigd in de Bijbel. Dat begint al bij de schepping in het boek Genesis, en blijkt ook uit de zondvloed en de vele uitspraken over de lotgevallen van volken. In Jesaja staat: ‘Ik immers ben God, en er is geen ander, God, en niemand is Mij gelijk; Ik, die van den beginne de afloop verkondig en vanouds wat nog niet geschied is; die zeg: Mijn raadsbesluit zal volbracht worden en Ik zal al mijn welbehagen doen’ (Jes.46:9-10). Toch wordt de almacht van God meermalen ontkend door hedendaagse auteurs. Iemand die dit op een aansprekende manier heeft weten te verwoorden, is de Amerikaans-Joodse rabbijn Harold Kushner. Kushner schreef naar aanleiding van de ziekte en dood van zijn zoontje Aäron een aangrijpend boekje met de titel *Als 't kwaad goede mensen treft*. Wanneer het kwaad ons overkomt, zijn dat volgens hem toevalligheden en natuurwetten die zich tegen ons

¹⁶ Vgl. Sizoo, 33-38, 62, 81; Meister en Dew, 65-79.

¹⁷ Vgl. *SBOT* 6, Excurs 7, ‘De zonen van God en de satan’. Zie ook de uitleg van Jes.14 en Eze.28, waar achter de beschreven vorsten een demonische macht schuilgaat die gestraft wordt.

¹⁸ Van de Brink, 13; Van Veluw, 31; Meister en Dew, 27.

keren, maar wij kunnen God niet als oorzaak zien. In deze omstandigheden lijdt God met ons mee. Hij is goed, maar kan niet ingrijpen in de geschiedenis.

Dit antwoord lost het trilemma op en lijkt in eerste instantie pastoraal. Maar kan deze God ons wel echt helpen en bevrijden? Een God die zelf slachtoffer van het kwaad is, staat ver af van de beschrijvingen in de Bijbel.

De tweede mogelijkheid is het ontkennen van Gods goedheid. Dan klinkt de beschuldiging dat God wreed en onbarmhartig is, waarbij eventueel verschil gemaakt wordt met de liefdevolle Jezus. Dit standpunt kan in volle hevigheid ingenomen worden, maar er zijn ook gematigde varianten. Te denken valt aan de publicaties van de Nederlandse dogmaticus A. van de Beek en zijn relativiserende herinterpretatie van Gods goedheid. God gaat zijn ongekende gang, vol donkere majesteit: soms doet Hij goed, zoals aan Israël, maar andere keren laat hij andere volken uitroeien. Ook laat Hij Job lijden zonder oorzaak. Job meende niet slechts dat hij rechtvaardiger was dan God, hij was het ook werkelijk! Op deze manier valt over Gods goedheid een donkere schaduw.¹⁹

C. Blom heeft dit standpunt verder uitgewerkt in een proefschrift over het boek Job en de eerste hoofdstukken van het boek Genesis. Daarin komt een functionele benadering van het 'goed' van de schepping naar voren, dat onderscheiden moet worden van 'volmaakt'. Gen.1 wil volgens hem geen schepping beschrijven die vrij is van alle kwaad, maar een schepping die Gods soevereiniteit toont en die goed is voor mensen en dieren om in te leven.²⁰ In Gen.2-3 onthoudt God de mens wijsheid. Daardoor is hij geen partij voor de slang, die sluw is dan de mens en zijn vrouw. Ook is die slang een van de dieren die God gemaakt heeft. Blom wijst allerlei orthodoxe verklaringen af en neemt meer elementen van het kwade in God en de schepping aan dan anderen doen.²¹ Hiermee is de tweede stelling van het trilemma niet helemaal ontkracht, maar wel verzwakt.

De derde stelling, dat er kwaad in de wereld is, wordt tot op zekere hoogte ook bestreden. Dat gebeurt vanuit een filosofische berusting (bijv. de Stoïcijnen), of minder extreem dat wat wij beleven als verkeerd uiteindelijk toch wel ergens goed voor kan zijn (Boëtius). Daarbij ligt de nadruk meer op de praktische omgang met de gebeurtenissen dan met een theoretische verklaring.

De genoemde pogingen om de drie stellingen af te zwakken, roepen echter veel vragen op vanuit het Bijbelse getuigenis. Toch staan de drie stellingen met elkaar tegenspraak. Als we alle drie handhaven, hoe is er dan een uitweg? Dat kan alleen door meer gegevens erbij te betrekken. Het grootste manco in het trilemma is dat de vermeldingen van zonde en schuld ontbreken.²² De belijdenis dat God de wereld en de mens wel goed geschapen heeft, maar dat door de zonde de wereld onder de vloek ligt en niet meer functioneert zoals bedoeld, wordt overgeslagen in het trilemma. Ook is het van belang dat God in deze verworden wereld zijn gerechtigheid laat zien. Dat Hij werkt naar een nieuwe toekomst, een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, komt in het trilemma ook niet naar voren. De geschiedenis in verleden en toekomst, heel de heilsgeschiedenis, ontbreekt en juist daarvan staat de Bijbel vol. Daarom is het trilemma in zijn gangbare formulering, dat alleen de tegenwoordige tijd gebruikt, onjuist. Verleden en toekomst moeten meegenomen worden in een visie op de huidige wereld.

¹⁹ Van de Beek, 91.

²⁰ Voor een ander standpunt, zie Paul, 306-311.

²¹ Blom, 113-115, 213-216, 280, 284. Zie Van Veluw, 58-68 voor een kritische bespreking van deze opvattingen van Van de Beek en Blom. Vgl. ook G. Kwakkel in *TR* 56 (2013) 412-413.

²² Voor het probleem van de zonde en de overwinning daarvan, zie Koorevaar en Paul, 251-255, 405-406.

9.4 Ons wereld- en Godsbeeld

Wie de kerkgeschiedenis overziet, merkt dat elke periode zijn eigen accenten in geloofsbeleving heeft. Terwijl in de middeleeuwen vaak de straffende God centraal stond, legde de periode van de Verlichting meer de nadruk op de afstand tussen God en mens: de Schepper doorbreekt zijn eigen natuurwetten niet en Hij bemoeit zich niet met allerlei gebeurtenissen op aarde. Ook als wij dit Deïsme niet aanhangen, is het een feit dat de vele wetenschappelijke ontdekkingen en de beschouwing van deze wereld als zelfstandige ‘natuur’ ook ons beïnvloed hebben. Wij maken vaak scheiding tussen ‘het natuurlijke leven’ enerzijds en het bovennatuurlijke en geestelijke anderzijds, omdat de verbinding problematisch is. Ook horen wij vanuit heel de wereld over natuurrampen en oorlogsgeweld. In onze maakbare samenleving lopen wij steeds tegen grenzen aan van wat nog niet mogelijk is, en het is moeilijk om leed, pijn en rampen een plaats te geven. In een wereld vol tegengestelde opvattingen hebben wij vooral behoefte aan troost. Wie wil nog nadenken over Gods toorn? Of over zijn vergelding? Liever hebben we het over Gods liefde en over ‘positieve’ aspecten van het leven met God. De samenleving stimuleert ons om tolerant en relativerend te zijn ten aanzien van onze overtuiging. De opvatting dat God als rechter mensen ter verantwoording roept en straffen voltrekt, past niet goed in onze tijd. De prediking in gemeenten is vaak bevestigend en troostend en laat ‘schaduwkanten’ van God buiten beschouwing. Dit onvolledige en generaliserende beeld van onze cultuur bedoelt de aandacht te vestigen op de andere aspecten die in Gods woord naar voren komen. Wanneer de heiligheid en de rechtvaardigheid van God niet meer genoemd worden als de achtergrond van de troost, wordt de boodschap eenzijdig en spanningsloos. Ook weten de hoorders dan geen raad meer met allerlei geschiedenissen in de Bijbel die niet in dit schema passen. Gods toorn, heiligheid en vergelding geven diepte aan het geloofsleven. Die zaken zijn nodig om het doel van de heilsgeschiedenis en de reikwijdte van het heil te leren kennen. Gods tegenstander en alle onrecht in deze wereld hebben niet het laatste woord. Juist door Gods vergeldend ingrijpen – denk ook aan Jezus’ komst als ruiter met het zwaard en een ijzeren staf om oorlog te voeren (Op.19:11- 21) – wordt het Koninkrijk gerealiseerd.

10. Conclusies

Uit de hoofdlijnen van de Bijbel blijkt dat God volmaakt goed is en dat Hij ook slechts het goede voor zijn volk wil. God verlangt dat mensen het goede doen en leven overeenkomstig zijn bepalingen. Hij vraagt geloof en vertrouwen. Ook in de hoofdstroom van de joodse en christelijke traditie is nooit zo over God gedacht als zou Hij kwade trekken hebben. We zullen daarom moeten vasthouden aan de belijdenis dat God volmaakt goed is en ook het goede wil. De goed geschapen wereld is echter verworden; mensen hebben de neiging tot ongehoorzaamheid en zonden. God als almachtige rechter bestraft vroeg of laat het verkeerde en daarbij kan Hij ook rampen en leed aanwenden. Bij alle onrecht die er nu in de wereld is, is het uitzicht voor de gelovigen dat er een nieuwe aarde komt waarop echte gerechtigheid zal heersen.

In de Bijbel worden negatieve gebeurtenissen vaak direct tot God herleid, met name in het OT. Mensen kunnen uit de gebeurtenissen Gods zegen of vloek afleiden. Toch zijn er ook gedeelten waarin blijkt dat dit verband niet gelegd kan worden (zoals in het boek Job). Gebeurtenissen lijken vooral op schuld te wijzen wanneer ze herkenbaar zijn als zaken die God voorzgd heeft.

Kwaad kan direct met de satan te maken hebben, maar vaak is er een relatie met gebrokenheid van de schepping en de zondigheid van de mens; daarbij kan niemand een directe oorzaak of schuld aanwijzen. In onze tijd leggen wij hier nog veel meer nadruk op: de wereld kent allerlei eigen wetmatigheden en veel gebeurtenissen kunnen ‘toeval’ zijn. Toch is een christen niet machteloos overgeleverd aan deze gebeurtenissen. David belijdt dat hij geen kwaad

vreest, want de HERE is met hem (Ps.23:4). De ballingen in Babel krijgen te horen: ‘Ik immers, Ik ken de gedachten die Ik over u koester, spreekt de HERE. Het zijn gedachten van vrede en niet van kwaad, namelijk om u toekomst en hoop te geven’ (Jer.29:11). Jezus geeft zijn discipelen de raad eerst het Koninkrijk van God te zoeken; dan hoeven zij niet bezorgd te zijn, ook al heeft elke dag zijn eigen kwaad (Mat.6:33-34). Paulus, die zelf veel leed heeft moeten verdragen, belijdt dat alle dingen meewerken ten goede voor hen die God liefhebben’ (Rom.8:28). Daarmee zijn niet alle vragen over het kwade in deze wereld beantwoord, maar wordt wel een weg gewezen hoe hiermee om te gaan.

Literatuur

- Achilles, E., ‘Evil, Bad, Wickedness’, in C. Brown, *The New International Dictionary of New Testament Theology*, 1:561-567.
- Baker, D.W., ‘r’, to be bad’, *NIDOTTE* 3:1154-1158.
- Beek, A. van de, *Rechtvaardiger dan God. Gedachten bij het boek Job*. Nijkerk: Callenbach, 1992.
- Berger, K., *Zit de duivel achter alle kwaad?* Kampen, 2000.
- Blom, C., *Zonder grond onder de voeten. Een theologische analyse van het boek Job en Genesis 1-4 vanuit het perspectief van het kwaad in de schepping*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2009.
- Brink, G. van den, *Het probleem van het kwaad. Gedachten over God en het lijden*. Apeldoorn: Willem de Zwijgerstichting, 1997.
- Crenshaw, J.L., *Defending God: Biblical Responses to the Problem of Evil*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Kinzer, M.S., *Postmissionary Judaism: Redefining Christian Engagement with the Jewish People*. Grand Rapids: Brazos Press, 2005.
- Koorevaar, H.J. en Paul, M.J. (red.), *Theologie van het Oude Testament. De blijvende boodschap van het Oude Testament*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2013.
- Kushner, H.S., *Als ‘t kwaad goede mensen treft*. Baarn: Ten Have, 1983.
- Meister, Ch., Dew, J.K. (ed.). *God and Evil: The Case for God in a World Filled with Pain*. Downers Grove: IVP, 2013.
- Paul, M.J., ‘Sleutels tot het verstaan van Genesis 1-3’, *Theologia Reformata* 53 (2010) 301-317.
- Peels, H.G.L., *Wie als Gij? Schaduwkanten van het oudtestamentische Godsbeeld*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2007.
- Sizoo, A., *Augustinus: leven en werken*. Kampen: Kok, 1957.
- Veluw, A.H. van, *Waar komt het kwaad vandaan?* Heerenveen: Groen, 2010.
- Vlastuin, W. van, ‘God en het kwaad’, in Bakker, H., Kater, M.J., Vlastuin, W. van (red.), *Verantwoord geloof. Handboek Christelijke Apologetiek*, Kampen: Brevier, 2014, 443-457.
- Wright, Chr.J.H., *Old Testament Ethics for the People of God*. Downers Grove: IVP, 2004.

Zie ook ‘Websites Hosea – Maleachi’ op www.studiebijbel.nl